

НАУЧНО СТАНОВИЩЕ

от доц. д-р Чавдар Кирилов

относно дисертацията „Култово строителство в езическа България“

депозирана от Гълъбина Йосифова с цел придобиване на образователна и научна степен „доктор“ (направление 2.2., История и археология)

Дисертацията на Гълъбина Йосифова е от онези текстове, чиито рецензии биха могли или да бъдат гълги не повече от няколко реда, или да надхвърлят по обем рецензирания труд. Причината и в двата случая би била една и съща – наличието на твърде много проблеми в текста, а дължината на рецензията би била обусловена от степента на желанието на рецензента да обсъжда всеки отделен проблем. Не смятам, че положението от нея труд заслужава първия вариант, но и не мисля, че си струва да обръщам внимание на всеки забелязан проблем. Ето защо в следващите редове ще посоча само най-съществените проблеми, които обуславят формирането на общото ми мнение относно работата.

Целта на работата е „да се направи подробно изследване на прабългарските храмове от гледна точка на тяхното местоположение, планировка, строителна история, археологически и функционален контекст“ (стр. 5). Имам основания да допусна, че това желание да се каже „всичко за всички“ се дължи на обстоятелството, че броят на разглежданите в дисертацията паметници не надхвърля двадесет, т. е. изглежда твърде малък, за да може вниманието да се спре само върху определени техни проблеми. Но тъкмо тази практически всеобхватна цел изиграва твърде лоша услуга на Гълъбина Йосифова и в определена степен е причината за твърде повърхностния анализ.

Друг фундаментален проблем на дисертацията е, че тя всъщност няма ясно дефиниран предмет на изследване. Средновековните писмени извори не съдържат недвусмислени свидетелства за съществуването на „култово строителство в езическа България“. Археологическите проучвания също не предоставят категорични данни в тази насока. Тълкуването на част от сградите, разкрити при разкопките на археологически обекти край Плиска, Велики Преслав, Мадара, в Силистра и др., като езически храмове, се основава на общи културно-исторически съображения и на научна инерция, трупуна в течение на повече от 120 години, считано от откриването на първата постройка в България, обявена от проучвателя си Карел Шкорпил за „средновековен езически храм“ – сградата, която бележи първия строителен период на т. нар. Дворцова църква в Плиска. При все че и аз съм допринесъл за натрупването на тази научна инерция, не смятам, че тя няма нужда от сериозна ревизия. Дисертацията безспорно щеше да има смисъл, ако си бе поставила за цел критичното преразглеждане на изворовата база и на досега изказаните възгледи, повечето от които не са друго, освен хипотези, едни донякъде основателни, други плод на въображение или пожелателно мислене.

Изчитайки текста, читателят осъзнава, че подобно критично преразглеждане не е по силите на Йосифова. Макар още в увода тя неколккратно да обещава на читателя да направи многопосочен „критичен анализ“ (стр. 5), безкритичността е основна характеристика на нейния дисертационен труд. Така например предлаганите от проучвателите датировки по правило не се подлагат на съмнение. Фактът, че

значителна част от тях са напълно лишени от археологическа аргументация и почиват единствено на културно-исторически съображение, за жалост не смущава Йосифова. Тя смята, че езическите храмове като цяло датират от първата половина на IX в. (напр. стр. 160). Основни носещи стълбове на тази хронологическа реконструкция очаквано са „сакралната“ за проучванията в Плиска 811 г., както и еволюционистката теза за хронологическото предимство на „дървеното“ пред „каменното“ строителство в езическа България. Йосифова не счита за необходимо да се усъмни в тяхната валидност. По тази причина тя няма проблем с това, че тези сгради ще да са били в състояние на перманентно изграждане и преизграждане. Ето как изглеждат нещата с хронологията на езическия храм в т. нар. „цитадела на Плиска“ (стр. 43–44): „След пожара през 811 г. се изгражда езическият храм с план от два вписани четириъгълника с външни размери 18,40 x 17,60 м, с жертвеник в центъра и с две тухлени басейнчета в източния и западния коридор. Към него се правят следните дообавки и преустройства: от юг се добавя предверие с размери 18,40 x 7,50 м, изгражда се постаментът в югоизточния ъгъл, пробива се основата на източната стена и храмът се свързва с подземен ходник, по-късно изоставен и заменен с груг, прегражда се северният коридор, прорязват се тесни отвори в четирите стени по оста изток-запад, първоначалните басейнчета се изоставят и в тях се изграждат нови по-малки“. Всичко това ще да е направено в разстояние от не повече от половин век ...

По сходен начин стоят нещата и в раздел I.4. („Култ и ритуал в българските храмове“). В него докторантката разглежда относително подробно и напълно безкритично фантастичните представи на редица съвременни изследователи относно облика и функционирането на т. нар. „езически храмове“. Безкритичността ѝ изглежда особено проблематична на фона на далеч по-въздържания и трезв тон, възприет в последните години дори от изследователи, които не поставят под съмнение съществуването на български езически храмове (вж. напр. Рашев, Р. Българската езическа култура VII–IX в., София, 2008, 307–308).

На стр. 29 Йосифова помества списък от седем критерия, които според нея позволяват дадена постройка да бъде интерпретирана като езически храм – план от два вписани един в друг четириъгълника, наличие на съоръжения с ритуална функция, разположение във владетелски резиденции или в Магара, датировка в края на VIII или първата половина на IX в., строителна техника, наличие на по-ранна църква или по-късно преустройство в църква, както и наличие на тротоар. Тези критерии, освен че не могат да се срещнат никъде в съвкупността си, не са нищо друго, освен класически пример за кръгова логика. В случая тя изглежда така: „Езически храм е сграда, която притежава черти 1 – 7, защото срещаме черти 1 – 7 при сгради, които са общоприето интерпретирани като езически храмове“. Това, че основният критерий, с който оперира Йосифова, е научният консенсус, т. е. мнението на другите, е видно от собствените ѝ думи на стр. 6: „Във втора глава „Езически храмове“ са разгледани постройките за които изследователите са единодушни, че могат да бъдат определени като езически прабългарски храмове. В трета глава „Дискусионни храмове“ са включени постройките, за които са изказани и други хипотези относно функционалното им предназначение, освен определението им като езически храмове, свързани с прабългарските религиозни вярвания“.

Същинският текст на дисертацията е 195 страници (4 – 198). В него думата „вероятно“ е употребена цели 331 пъти. На 32 места се среща словосъчетанието

„може би“, а на 46 – гумата „изглежда“. За съжаление тези изразяващи неувереност изразни средства не са плод на определени авторови съмнения относно състоянието на досегашните проучвания, а просто идват да онагледят факта, че конструкцията за „езическото култово строителство“ не е нищо друго, освен колос на глинени крака.

В раздел II.2.2. („Езически храм при Румска река в Преслав“) е изказано твърдението, повторено и в раздел „Заклучение“, че „езически храмове са изграждани и сред квартали, обитавани от обикновеното население“. Т. нар. „квартал“ при Румска река всъщност представлява една проучена земянка, чиято датировка е, меко казано, спорна. Останалите материали от околния ареал датират от време, което е много по-късно от т. нар. „езически период“ на средновековна България. Това обстоятелство е отразено в текста на Йосифова, но тя не намира за нужно да се замисли твърде много над него. Задоволява се с обяснение, което е плод на пожелателно мислене: „Възобновяването на разкопките около жилището вероятно ще позволи да се проучат още жилища от езическия период“.

На стр. 159 се чете: „Сградите в Дуранкулак и Монтана, съоръжението при с. Преселенци могат да се определят като прабългарски светилища. Всички те са разположени в крепости“. Оставам настрана въпроса за това дали на тези места изобщо има „езически храмове“, но бих искал да обърна внимание на факта, че проучвателите на селищата при Дуранкулак и Преселенци датират изграждането на крепостните им стени не по-рано от края на IX – началото на X в. (Преселенци) и дори средата на X в. (Дуранкулак). Тези датировки не са безспорни, но и Йосифова не е положила никакви усилия, за да ги отхвърли и евентуално ревизира, така че да подкрепи цитираното свое твърдение. С оглед наличните към момента данни то е безпочвено.

Много странно изглежда нейната задочна дискусия с един от малкото изследователи, които оспорват съществуването на български езически храмове – Уве Фиглер. Той приема сградите от два вписани един в друг четириъгълника за специфични български църкви без апсиди. Йосифова пише (стр. 8): „Възможно е каменогелците, обработващи строителния материал за храмовете с план от вписани четириъгълници, да не са имали познанията да изградят кръгли апсиди (Fiedler 2008, 179; 184; Fiedler 2012, 119). В противовес на неговата хипотеза смятам, че ако са искали сградите да имат апсиди, биха могли да направят тристенни/многостенни апсиди“. В интерес на истината Фиглер не казва точно това, което му е вменено¹, но не това е най-същественото в случая. По-интересни са следващите гуми на Гълъбина Йосифова по този въпрос: „Анализът на преустройството на езическите култови сгради в църкви показва, че при някои от тези църкви (под Даул таш, при кв. Калугерица в Магара, в м. Черешето в Преслав, в Кабиюк) няма следи от апсиди. Така, че е прав, У. Фиглер, че това е специфична българска църковна форма от началните години след покръстването, но на преустроените в църкви езически храмове, а не на сградите с план от вписани четириъгълници, които според него са били църкви“. Пита се – ако тя приема, че действително са съществували специфични ранносредновековни български църкви без апсиди, защо Уве Фиглер да е само отчасти прав, особено като се има предвид, че на един от основните му аргументи срещу интерпретацията на тези сгради като

---

¹ Точните му гуми са: „Deshalb sollte das Fehlen der Apsiden nicht nur daran liegen, dass nicht genug qualifizierte Steinmetzen zur Herstellung von Quadern mit gleichmäßiger Kehlung zu Verfügung standen. Genauso wie die Ursachen für das lange Festhalten an der basilikalischen Bauweise bleiben die Beweggründe für Wahl dieser einfachen Form von Quaderbauten vorerst noch ungeklärt“.

езически храмове (невъзможността да бъдат аргументирано датирани в т. нар. езически период на средновековна България) е трудно да се възрази. Бих искал да припомня, че една от най-добре датираните такива сгради е тази в Силистра и че тя – погледнато строго археологически – се датира в широките граници между началото на IV в. и края на X в.

Самият Фиглер признава, че тезата му за съществуването на специфични безапсигни български ранносредновековни църкви се е натъкнала на сериозен скепсис от страна на редица историци на архитектурата. Куриозно е, че той среща подкрепа тъкмо от Гълъбина Йосифова, която като че ли не осъзнава, че тази подкрепа подкопава до голяма степен онова, което опитва да съгради в хода на своята работа.

Списъкът с подобни специфични проблеми на текста може да бъде угължен произволно, но мисля да се ограничи с коментираните примери. Същественото е, че крайна сметка от тази дисертация не научаваме нищо ново относно „култовото строителство в езическа България“. Всички изводи на Йосифова вече са изказвани от един или друг изследовател по един или друг повод. Това само по себе си не е особено учудващо, защото това е една от темите на ранносредновековната ни археология, по която общо взето всеки се чувства годен (и едва ли не задължен) да изкаже мнение (по правило неаргументирано) при все цялата проблемност на изворовата база. Безкритичността на Йосифова е предпоставка за присъединяването ѝ към общия хор от неаргументирани мнения.

Накрая бих искал да обърна внимание на още нещо: Както успехът, така и неуспехът на дадена дисертация е споделена отговорност между дипломанта и неговия/нейния научен ръководител. Това важи с особена сила за тази работа, която е дело на инженер, преквалифицирал се в археолог след кратко обучение в рамките на магистърска програма по археология на български университет. Оставам настрана всички принципни щети, които съвременната ни образователна структура нанася на обучението по археология, и подчертавам, че в подобни случаи научните ръководители трябва да вложат много повече усилия, за да въведат в проблематиката и да напътстват хора, които няма как за кратко време да се ориентират във вековната гора от натрупани проблеми. Това, струва ми се, не е направено.

Ще повторя – считам, че докторантката е положила значителни усилия, но в крайна сметка сме длъжни да оценяваме не усилията, а постигнатия резултат. Той е такъв, че ми дава основание да препоръчам на научното жури **да не присъди на Гълъбина Йосифова образователната и научна степен „доктор“**.

София, 20.05.2024

.....
(доц. г-р Чавдар Кирилов)